

Nicolien Mizee

Altijd blijven groeten

De geliefde columns uit *Trouw* en *NRC*

Nijgh & Van Ditmar
Amsterdam

Energie

Driekwart van mijn vrienden bezoekt weleens een helderziende, een tarotlezer of een auradeskundige. Ik ben er altijd van uitgegaan dat dit dus gold voor driekwart van het Nederlandse volk.

Toen ik deze veronderstelling uitsprak in gezelschap van schrijfstudenten werd ik beleefd uitgelachen. Niemand van hen zou ooit een zelfverklaard spiritueel raadgever bezoeken. Normale mensen deden dat niet. Hun vrienden ook niet.

‘Misschien durven ze er niet over te vertellen,’ zei ik.

Nee, nee, echt niet! Normale mensen gingen niet naar heksen en tovenaars.

Ik wist niet goed wat ik ervan denken moest. Was mijn wereld niet de normale wereld? Dan waren mijn romans niet geschreven vanuit het alziend oog van de adelaar, maar door een mier die rondscharrelt in een gekkenhuis.

Het kon natuurlijk ook dat mijn merendeels hoogopgeleide studenten spirituele zaken zo belachelijk vonden dat ze verhalen daarover eenvoudigweg niet hoorden, of toeschreven aan krankzinnigheid. Zo bleven werelden vanzelf gescheiden. Ikzelf zou ook weinig zin hebben om naar iets te luisteren waarvan ik bij voorbaat denk dat het onzin is. De vraag is of je dan veel mist.

Toen ik veertien jaar geleden bij Thijs introk, werd ik aan de burens voorgesteld. Ik deed mijn best een goede indruk te maken, luisterde meer dan ik sprak en serveerde zoute stengels. De burens waren bijzonder aardig. Ze spraken over het verschil tussen de Chinese en de westerse astrologie.

Een dag na het bezoek werd een nieuwe keuken geplaatst. De hele dag jankten de drillboren. Ik was alleen thuis en maakte me zenuwachtig. Als de burens nou maar niet kwaad werden! Ze zouden wel denken: dat nieuwe wijf wil meteen een nieuwe keuken. Kwam Thijs nou maar thuis.

Toen de telefoon ging, nam ik zenuwachtig op. Precies waar ik bang voor was: de buurvrouw.

‘Thijs is er nog niet,’ zei ik haastig.

‘Nee, ik bel voor jou. Wij hebben namelijk een energiegroep.’

Daar had je het al. Een energiegroep. De stoppenkast. Die hing natuurlijk aan de andere kant van de muur. En daar was die drillboor doorheen gegaan, aardlekschakelaar gesmolten, kortsluiting, brand.

‘Wij ontvangen niet alleen energie,’ vervolgde de buurvrouw, ‘wij geven ook energie. Wil jij een keer energie van ons ontvangen? Het is in het buurtcentrum, elke woensdagavond van acht tot tien.’

‘Wacht even,’ zei ik. ‘Over wat voor energie hebben we het?’

‘Sommigen noemen het kosmische energie.’

‘Kosmische energie,’ herhaalde ik. ‘Je hebt het nu dus niet over de stoppenkast of de aardlekschakelaar?’

‘Zeker niet! Wij geven energie via een bepaalde techniek. Het gaat zonder aanraking, en je mag je kleren gewoon aanhouden.’

‘En kom ik dan samen met Thijs?’ vroeg ik.

Ze giechelde. ‘Hij is van harte welkom, maar het lijkt me niet iets voor Thijs.’

‘Nou, graag,’ zei ik. ‘Ik ben heel benieuwd.’

Die woensdag lag ik in een koud zaaltje op een tafel onder een dunne deken. Een kale man in een rode trui bewoog zijn handen op tien centimeter van mijn lichaam. ‘Hier zit een blokkade,’ zei hij. Dat was waar. Ik moest verschrikkelijk nodig naar de wc maar dat durfde ik niet te zeggen. Terwijl ik ener-

getisch werd opgeladen, dacht ik hoe snel de burens mij in de peiling hadden gehad. Ik had alleen maar zoute stengels zitten eten en toch hadden ze gezien dat ik open zou staan voor een portie energie.

Syndroom van Grompeldink

Om arbeidsongeschikt verklaard te worden, is het nodig een ziekte met een naam te hebben. Wat een naam heeft, bestaat. Wat geen naam heeft, bestaat niet.

Stel nou dat jou iets mankeert wat een beetje belachelijk is. Elke keer als iemand de woorden ‘ter zake’ gebruikt, krijg je een hevige niesbui. Daardoor word je zo bang dat iemand ‘ter zake’ zegt, dat je mensen begint te mijden. Je durft niet meer naar je werk. Je komt bij de bedrijfsarts. Je begint te stotteren en uiteindelijk biecht je op dat de woorden ‘ter zake’ leiden tot niesbuien die soms uren aanhouden.

De arts kijkt neutraal en zegt dat je een sociale fobie hebt. Een sociale fobie! Thuis ga je je in dit onderwerp verdiepen, je herkent alles en beziet je leven met nieuwe ogen. Je schrijft er een boek over. Dat met die niesbui laat je maar weg, want dat is wel een beetje belachelijk. Mensen zouden je misschien niet meer serieus nemen.

Het boek wordt een succes. Op een dag ontvang je een brief van iemand, laten we hem Grompeldink noemen, die diep geraakt is.

‘Ik herken alles wat u beschrijft. Bij mij openbaarde mijn sociale fobie zich op een heel vreemde manier: telkens als iemand de woorden “ter zake” gebruikte, kreeg ik een niesbui die me minutenlang van mijn spraak beroofde. Soms sloeg ik tegen de vlakte en bleef ik een etmaal buiten westen.’

Je begint eens voorzichtig om je heen te vragen en wat blijkt: veel mensen krijgen niesbuien door het woord ‘ter zake’, maar

niemand durft ervoor uit te komen. De wetenschap stort zich erop, de verzekeringsmaatschappijen gaan overstag. Het syndroom van Grompeldink is geboren. Het blijkt met een pilletje of kleine ingreep te verhelpen. Duizenden mensen kunnen de bijstand en de ziektewet uit. Ze leden gewoon aan het syndroom van Grompeldink!

Ik lijd aan een kwaal die niet werkelijk serieus genomen wordt. Her en der leidt het wel tot enige herkenning, maar toch wordt er wat lacherig over gedaan en ik heb nog nooit iemand ontmoet die werkelijk begrijpt hoe verwoestend deze aandoening is.

Tot mijn twaalfde was ik heel goed in wat wel 'begrijpend lezen' werd genoemd. Maar er is een soort teksten dat ik niet begrijp. Bijvoorbeeld: 'Er is een geweldig arsenaal aan kracht bij oudere mensen, en die potentie willen wij graag aanboren door het stimuleren van buurtinitiatieven die zorgen voor een betere leefomgeving en een grotere cohesie in het sociale verkeer.'

Beleidsnota's, de troonrede, proefschriften, subsidieaanvragen en zelfs de wijkkrant zijn in 'abstracto' geschreven. Veel mensen kunnen het ook heel goed spreken. Ik ben bang voor die mensen. Zodra iemand over 'competenties' begint, wil ik gapen, huilen en op de grond gaan liggen. Ik zou ze mijn portemonnee en pincode geven als ze maar ophielden.

Had ik het abstracto beheerst, dan zou mijn leven heel anders verlopen zijn. Ik had mijn school kunnen afmaken, studeren en werk kunnen vinden. Misschien zitten de bijstand en de ziektewet wel vol mensen die nooit hebben durven opbiechten geen abstracto te begrijpen.

Zou dit niet onderzocht kunnen worden? We kunnen het 'abstractoanalfabetisme' noemen, maar 'het syndroom van Mizée' vind ik ook goed.

Regels overtreden

In het programma *Hollandse Zaken* vertelde een vrouw hoe haar moeder tijdens de coronalockdown in het verpleeghuis tot tweemaal toe langdurig was opgesloten. ‘Waarom heeft u dat zo dociel geaccepteerd?’ vroeg de gespreksleider. ‘Omdat ik opgevoed ben als een keurig meisje dat de autoriteiten gehoorzaamt,’ antwoordde ze. ‘Maar een derde keer zal het me niet gebeuren.’

Ik dacht aan mijn vader, leraar op een katholieke mavo. Hij was een autoritair en gezagsgetrouw man. Als wij vroegen waarom we iets niet mochten, zei hij meestal: ‘Omdat ik het zeg.’

Nu was het gekke dat mijn vader zelf weinig gevoel had voor geschreven en ongeschreven regels. Hij overtrad ze vaak in grote argeloosheid en schrok als hij gekapitteld werd.

Zo had hij eens geld nodig voor lampen voor zijn schooltoneel. De benodigde achthonderd gulden kreeg hij bij elkaar door één gulden toegang te vragen voor de maandelijkse filmvoorstelling. Toen hij dit trots aan de directeur vertelde, reageerde die geschokt: ‘Mizee! Die film was gratis! Daar mochten we geen geld voor vragen!’

‘Meneer De Beer,’ zei mijn vader, ‘weet u wat die kinderen tegenwoordig aan zakgeld hebben?’

Meneer De Beer begon over principes en vrije toegang tot cultuur. Mijn vader was heel verbaasd. Hij beschouwde zijn schooltoneelstuk over Luther en Calvijn als cultureel hoogstaander dan een cowboyfilm met Robert Redford.

Kort nadat mijn vader met de VUT ging, werd hij als ‘bur-

gerlid' gevraagd voor een klachtencomité voor gedetineerden. Eens per maand fietste hij naar de koepelgevangenis voor het spreekuur. Toen een man klaagde dat hij minder worteltjes kreeg dan zijn buurman, zei mijn vader: 'Zeg kerel, waarom zit jij eigenlijk in de gevangenis?' De man vertelde waarvoor hij zat, waarop mijn vader zei: 'Dan zou ik maar ophouden over die worteltjes.'

Tijdens de commissievergadering reageerden de andere leden ontsteld bij dit verhaal. 'Mizee, je mag nooit vragen wat iemand heeft uitgevreten!' Ook dit vond mijn vader weer zeer verwonderlijk.

In de jaren tachtig organiseerde 'Vereniging Vrienden van Oost-Duitsland' een reisje naar Dresden. Mijn vader was geen lid van die vereniging, maar er was een plaatsje over in de bus.

De Oost-Duitse vrienden hadden een gevarieerd programma opgesteld. Zo was er een voorstelling van Mozarts *Don Giovanni*. Na afloop was er een diner met de hoofdrolspelers. Mijn vader nam het woord. 'Vrienden,' sprak hij, 'ik heb nog nooit zo'n schitterende voorstelling gezien. Dit zou de hele wereld moeten kunnen zien! Is het niet verschrikkelijk dat u niet naar het buitenland mag reizen?'

Toen mijn vader dit thuis aan ons vertelde, barstte hij in hui-
len uit. 'Maar Lex, wat is er?' riep mijn moeder.

'Zo'n prachtige voorstelling,' zei mijn vader. 'Het mooiste wat ik ooit gezien heb. Zoveel talent. En niemand ziet het!'

'Maar wat zeiden die zangers nou?' vroeg ik.

'Dat ze het helemaal niet erg vonden,' zei mijn vader. 'Maar later in het hotel kreeg ik van die commissieleden vreselijk op mijn kop. Ik had daar helemaal niet naar mogen vragen.'

Zo leidt tact tot het voortbestaan van dictaturen. Ik vraag me af of die zangers nog weleens denken aan mijn vader, die zei wat niemand durfde te zeggen.

Vorst en vaderland

Kortgeleden schreef ik een verhaal voor een damesblad. Op de illustratie die de redactie me toestuurde, zagen we een fietsje bij een tent, terwijl het verhaal gaat over een vrouw in een caravan.

‘Kan die tent weg?’ schreef ik.

Vijf minuten later kreeg ik een verontwaardigde mevrouw aan de telefoon. Zij had die tekening gemaakt en zij ging die tent beslist niet weghalen.

‘En die fiets dan?’ vroeg ik bedeesd.

‘Ik pas niets aan!’ riep ze. ‘Ik ben een kunstenaar!’

Daarmee had ze me schaakmat. Nee, inderdaad, dan was er niets aan te doen. Een kunstenaar, daar begin je niks tegen.

Pas na enige uren viel me in dat ik ook had kunnen zeggen dat ik een kunstenaar was. Maar ik zou dat woord nooit uit mijn strot kunnen krijgen. Het klonk hovaardig, op het zondige af.

Dat betekende dat ik nooit zou kunnen winnen van deze mevrouw. Zij hield het magische zwaard Excalibur omklemd en ik stond weerloos in het open veld.

Ik werd steeds woedender. Tegen middernacht stond ik op, want van slapen kwam niets. Ik trok de stekker uit de computer en hing mijn trui over het scherm, omdat ik bang was dat ik in mijn razernij de kunstenares zou overstelpen met heethoofdige beschouwingen over het kunstenaarschap door de eeuwen heen. Inmiddels wist ik waar de ellende begonnen was: bij Vincent van Gogh. Door dat oor, dat gekkenhuis en die brieven was kunst iets romantisch geworden. Maar Vincent kon alleen

maar in alle vrijheid in het open veld zitten kwasten omdat zijn broer zich op kantoor een slag in de rondte werkte. Dwangmatig doordenkend kwam ik in de jaren vijftig, met die vreselijke contraprestatieregeling waar kunstenaars voor een maandloon klodderdoeken inleverden waar we nu nóg mee opgescheept zitten.

Tijdens een dergelijke woedekoorts zoek ik mijn heil bij God en Oranje. God liet het afweten die nacht, dus keek ik naar het meest recente interview met de koning. Daarin gaat hij voor het eerst in op de controverse rond de gouden koets en de gelaakte afbeelding waarop buigende zwarte mensen geschenken aan de witte overheerser aanbieden. Wat te doen met dat paneel? Overschilderen? Uitzagen?

‘Je moet de geschiedenis niet herschrijven,’ sprak onze vorst rustig.

Vrede daalde neer in mijn ziel. Natuurlijk! De koning zei het één, maar hij bedoelde iets anders. De koning bedoelde: ik wil niet meer in die stomme koets rijden.

En dat begrijp ik. De Oranjes worden steeds langer. Spoedig zal onze Amalia met haar kroon door het dak prikken. Weg met die rotkoets. Maar dat kan de koning niet zeggen.

Zoiets was er natuurlijk ook met die tekenares aan de hand. Iemand die geen tentje wil uitgummen, is waarschijnlijk in de jaren zeventig of tachtig naar de academie geweest. Daar moest ze oude, drankzuchtige docenten aflebbieren en conceptueel denken, en daardoor heeft ze nooit geleerd om een autootje te tekenen. Maar dat kan ze niet zeggen. Dus zegt ze dat kunst heilig is.

Excalibur smolt als een waterijsje, en daar stond ze: eenzaam en ontredderd in het veld, met lege handen.

Gerustgesteld viel ik in slaap. Onze koning is een wijs man.

Leven op stokvis

Een paar dagen geleden kreeg ik een mailtje met de vraag of ik weer wilde komen lesgeven in Amsterdam. Ik aarzelde. Twintig jaar geleden begon ik met het geven van schrijfcursussen aan de Volksuniversiteit van Haarlem. Tijdens de eerste les vroeg ik mijn cursisten altijd of ze iets over zichzelf wilden vertellen. Iemand zei dan bijvoorbeeld: ‘Ik heet Piet. Ik werk bij het riool. Mijn hobby is vlinders kijken.’

De Volksuniversiteit werd wegbezuinigd en ik ging lesgeven op de Schrijversvakschool in Amsterdam. De laatste jaren kreeg ik steeds meer last van minderwaardigheidsgevoelens tegenover mijn leerlingen. Ze waren vaak jong, hoogopgeleid en uiterst zelfbewust. Na het voorstelrondje lag ik knock-out en dan moest de les nog beginnen. Mijn jongste zusje wachtte me altijd op in een naburig café met een pakje sigaretten en begon direct jenever te bestellen als ze me zag aankomen.

Gisteren kwam onze oude vriend Johan langs met een beeldschone jonge vrouw aan zijn zijde. ‘We overvallen jullie misschien. Er is een reden voor ons bezoek,’ begon Johan. ‘Maar dat kan Viola beter zelf uitleggen.’

‘Ik ben kunstenaar en ontdekkingsreiziger,’ begon Viola. ‘Eigenlijk ben ik filosoof en bedrijfskundige, summa cum laude afgestudeerd, maar op een dag voelde ik dat ik moest reizen. Mijn volgend project is om samen met Johan van Groenland naar Canada te zwemmen. We leven op stokvis, die we op ons lichaam zullen meedragen.’

‘En zeewier,’ vulde Johan aan. ‘Viola heeft ook een zeewier-

restaurant gehad. Kreeg ze meteen een Michelinster.'

'In Canada trekken we verder met wilde muskusossen,' vervolgde Viola. 'Nu schrijf ik een boek over mijn projecten, waarin ik mijn drijfveren onderzoek. Ik citeer Nietzsche en Kierkegaard. De filmrechten zijn al verkocht, maar ik heb pas zes bladzijden. Zou jij eens willen kijken waarom ik vastloop?'

Ik citeer dit misschien niet helemaal juist. Misschien was het IJsland en misschien was het wel roeien in plaats van zwemmen. Die stokvis klopt, dat weet ik zeker.

Terwijl Viola aan het woord was, voelde ik me verschrompelen. In mijn jeugd was opscheppen ongepast, maar tegenwoordig wordt borstklopperij onderwezen door duurbetaalde coaches. Ik kan er niet aan wennen.

'Ik heb denk ik geen tijd,' zei ik zenuwachtig. 'Ik schrijf de teksten voor een kleurboek voor grote mensen. Het is veel werk.'

Na twee uur waren ze weg.

'Wat een begaafde jonge vrouw!' riep mijn echtgenoot in vervoering. 'En wat een schoonheid! Hoe krijgt Johan dat toch steeds voor elkaar?'

'Ze zal wel direct de Nobelprijs voor Literatuur krijgen,' zei ik. 'Kan ze naar Stockholm zwemmen.'

'Wat laat jij jezelf kennen! Moet je jezelf zien, een oud wijf met een sudoku!'

Dat kwam hard aan. Ik liep de trap op en mailde de school dat ik om gezondheidsredenen helaas niet meer kon lesgeven.

Toen ik beneden kwam, lag Thijs met zijn iPad op de bank. 'Je moet beslist Viola's website bekijken. Je ziet haar op de Noordpool, op de Zuidpool, in Mongolië. En overal waar Viola komt, duikt toevallig net een fotograaf op.'

Hij klapte zijn iPad dicht, keek op en zei verwonderd: 'Heb je gehuild?'

De omweg van de smurf

Volgens Albert Camus is een mensenleven niets anders dan ‘via een grote omweg de paar eenvoudige waarheden terugvinden waarvoor het hart een eerste keer is opengegaan’.

Dat opengaan van het hart voltrekt zich voor mijn ogen telkens als mijn kleinzoon met feilloze vingertjes *De Ruimtesmurf* van de plank met stripboeken trekt. Toen ik een kind was, ervoer ik het boek als mysterieus en onheilspellend. Het plot begreep ik pas jaren later.

Ik leerde de smurfen kennen door mijn buurjongen Peter, wiens opa een auto had. Bij BP kreeg je bij het tanken een smurfenpoppetje. Peter en ik onderwierpen elke nieuwe smurf aan de centrifugetest door hem tussen de andere smurfen op de draaischijf van Peters kleine, plastic platenspeler te zetten. Bij 78 toeren vloog zelfs de voetbalsmurf ervan af.

In de loop der jaren heb ik, een tikje besmuikt, op rommelmarkten dertig smurfen verzameld die ik me herinnerde uit mijn kindertijd. Vriendinnen probeerden me weleens te helpen, maar ze kwamen steevast met onzinsmurfen, zoals een smurf met een telefoon. ‘Deze is niet echt,’ zei ik dan, ‘want er is geen elektriciteit in het smurfendorp.’

Door de ademloze aandacht van mijn kleinzoon, en misschien ook een beetje door de lockdown, besluit ik mijn smurfencollectie compleet te maken. Maar waar trek ik de grens? Ik bespreek de selectiecriteria met mijn vriendin Marianne, die gespecialiseerd is in het beheren van museumcollecties.

‘BP heeft zevenendertig smurfen uitgebracht. Ik mis er nog

zeven. Maar die zeven zien er zo raar uit. Er zit een smurf met een schuimende bierpul bij, maar smurfen drinken geen bier.’

Marianne is resoluut. ‘Eerst kopen, dan schiften. Collectiegrenzen zijn altijd discutabel.’

‘Dat is waar. Die voetbalsmurf klopte eigenlijk ook niet, want in de boeken voetballen smurfen niet. Maar ja, de voetbalsmurf! Ik weet nog hoe Peter aanbelde om hem te komen laten zien. Prachtige smurf.’

‘Dus als jij er vroeger mee gespeeld hebt, is hij echt,’ zegt Marianne. ‘Dat is ook een criterium.’

Alles in de kindertijd is echt. Antoine Buéno noemt in *Le petit livre bleu* de maatschappij der smurfen een dictatuur met racistische en vrouwenonvriendelijke trekjes. Toveraar Gargamel is getekend als het antisemitische archetype van de Jood. Hij knutselt een smurfin in elkaar met een mengsel van krokodillen, vogelhersenen en een slangentong om verdeeldheid te zaaien onder de smurfen. We mogen Buéno dankbaar zijn. Door zijn serieuze analyse plaatst hij de boeken der smurfen op eenzelfde niveau als de Bijbel en de Koran.

Nu staan de smurfen met zijn zevenendertigen op de schoorsteenmantel. Na enig aarzelen heb ik die laatste zeven er toch ook maar bij gezet. Hoe komt het eigenlijk dat ik indertijd die laatste zeven ben misgelopen? Er gaat me een licht op: we werden groot. De biersmurf kwam uit in 1975. Toen ging Peter naar de middelbare school. Hij werd lid van een schaakclub en verwisselde de smurfenalbums voor boeken over Escher. Ik speelde nog een jaar in mijn eentje, tot ook ik naar de middelbare school ging en in een periode van duisternis belandde waar ik pas door te schrijven weer een beetje uit kwam.

Camus heeft gelijk: zo smurfen we via een omweg de paar eenvoudige smurfen terug waarvoor het hart een eerste smurf is opengesmurft.

Dingen die je in een molen ziet

Volgens de dichter Brodsky moet elk mens ‘nee’ kunnen zeggen tegen de realiteit en daaraan een diep genoeg ontleen. Nee zeggen tegen alle baarlijke onzin om je heen. Hij beschouwde het na zijn vertrek uit Rusland als zijn redding.

Ik noteerde deze uitspraak als zestienjarige, maar nu, veertig jaar later, ben ik er nog steeds niet in geslaagd Brodsky na te volgen. Steeds vraag ik me af of mijn ‘nee’ tegen zaken die andere mensen prachtig vinden, geoorloofd is. Bij de voordracht van Amanda Gorman tijdens Bidens inauguratie, zette ik het geluid uit. Ik werd er zo kortademig van. Vergaande intensiteit, gedrevenheid, zichtbare emotie, tranen, vroeger had je dat niet op de televisie. Wanneer is die ellende toch begonnen? Kunnen we er niet weer mee ophouden? Mensen zijn zich gaan gedragen als kinderen, behalve dat kinderen zich veel normaler gedragen.

De afgelopen week las ik *Homo submersus*. De historicus Jacques Presser schreef deze briefroman over Joodse onderduikers terwijl hij zelf zat ondergedoken en niet wist of zijn vrouw nog leefde. Je zou hier emotie verwachten, maar opvallend genoeg is *Homo submersus* een lichtvoetig, vaak vermakelijk roddeljournaal. De keurige, Joodse tante Dina wordt in een bordeel ondergebracht, een jong stel gaat na een inderhaast in elkaar geflanste ‘huwelijksceremonie’ in een kippenhok wonen en een gestorven onderduiker wordt in de duisternis op een bankje in het park gezet.

De ik-persoon verklaart zijn luchtige toon uit de ‘abortus

van het gevoel'. Hij vreest afstomping, maar denkt ook dat het een noodzakelijke levenshouding is om niet door wanhoop overmand worden. En passant voorspelt hij (in 1943) de enorme trauma's die de weinige overlevende Joden zullen hebben als ze na de oorlog terugkeren en gaan voelen wat ze ervaren hebben.

Presser keerde terug. Pas in 1948 gaf hij de hoop op dat zijn vrouw nog in leven was. Vastlopend in *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, schreef hij in 1957 de novelle *De nacht der Girondijnen*. Een ook weer Jacques geheten ik-persoon schrijft in een koortsachtige monoloog vol gevoelsuitbarstingen over zijn werk als bewaker in Westerbork.

In beide boeken wordt de hoofdpersoon verliefd op een schoolmeisje. In *Homo submersus* leidt dat tot een kuise liefdes-scène, in *De nacht der Girondijnen* sleept Jacques het meisje van wie hij houdt eigenhandig de veewagen in. Het boek is plastisch en beeldend geschreven. Ik ben geneigd die beschrijvingen over te slaan.

Presser was eigenlijk geen man van beschrijvingen. In *Homo submersus* komt een scène voor die zich in een molen afspeelt. Dat is lastig voor een schrijver. Je moet dan zoiets zeggen als: 'Het kruiwiel was witbestoven en de vang draaide krakend langs de brenk.' Zo'n zin moet je dan aan een molenaar voorleggen en dat maakt schrijven zoveel werk.

Presser schrijft doodgemoedereerd: 'Voor het eerst kwam ik in een molen. Je weet hoe ik ben met beschrijvingen, dus dat sla ik maar over. Je zag dingen die je in een molen ziet.'

Homo submersus werd na de oorlog afgewezen door de uitgeverijen. *De nacht der Girondijnen* won de hoofdprijs – publicatie als boekenweekgeschenk. Op mij maakte *Homo submersus* veel meer indruk. Ik keur dat eigenlijk af van mezelf, zoals ik ook aan niemand durf te vertellen dat ik het geluid uitzette bij Amanda Gorman.